

İRƏVANDA YENİ ƏLİFBA İSLAHATI: 1922-1929-CU İLLƏR

X Ü L A S Ə

Bu məqalədə İrəvan Yeni Türk Əlifba mərkəzi komitəsinin fəaliyyətindən bəhs edilir. Yeni əlifbanın təbliği və üzləşdiyi problemlərdən xüsusi xidmətləri olan İrəvan yeni əlifba komitəsinin sədri Bala Efendiyevin və komitə üzvlərinin fəaliyyətindən bəhs edilir.

Açar sözlər: İrəvan, yeni, türk, əlifba, komitə, Zəngi.

Qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə və ədəbi irsə malik olan Azərbaycan xalqı dünya sivilizasiyasına önəmli töhfələr vermişdir. Qədim Azərbaycan dilinin meydana gəlməsi, onun tarixi köklərinin dünya sivilizasiyasının ilkin çağlarına gedib çıxdığını əyani şəkildə sübut edir. Dünya mədəniyyətinin ilkin beşiyi olan şumerlərin dil elementlərinin dilimizdə mövcud olması, Qobustan, Gəmiqaya təsvirlərində və başqa tarixi, milli və mənəvi dəyərlərimizdə əks olunması, keşməkeşli dolaylardan keçib bugünümüzədək gəlib çatması buna aydın nümunədir. Amma bütün bunlara baxmayaraq, dünya tarixində türklər qədər əlifbası dəyişdirilən müxtəlif tarixi dövrlərdə müxtəlif mənşəli yazı sistemindən istifadə edən xalq demək olar ki, yoxdur. Türklərin müxtəlif dövrlərdə istifadə etdiyi əlifbalar arasında göytürk, uyğur, ərəb, fars və latın əlifbaları yer alır. Əlifba dəyişkənliyi əksər hallarda xalqın iradəsinə zidd olaraq zorla aparılmışdır. Əlbəttə ki, əlifbanın dəyişdirilməsi bir millətin mənsub olduğu mədəniyyət dairəsindən çıxıb yeni bir mədəniyyət dairəsinə daxil olmasını ifadə edir. Məlum olduğu kimi, ərəb xilafəti Yaxın şərq ölkələrinə hücumlar edib bizləri özlərinə tabe etdirdikdən sonra ərəb əlifbasını qəbul etdirdilər. Halbuki, ərəb əlifbası dilimizin zənginliyini, fonetik sistemini, özünəməxsusluğunu tam dolğunluğu ilə ifadə etmək imkanından çox uzaqdı. Ərəb və fars dili qanunlarının təsiri altına düşmüş ana dilimizin qarmaqarışıq bir dil halına gəlməsi, onu ərəb yazı üslubunun boyunduruğundan xilas etmək, doğma dilimizin öz mənliliyini və hüququnu özünə qaytarmaq məsələsi dövrün mütərəqqi ziyalıları ciddi düşünməyə vadar etmişdir. Ərəb əlifbasına qarşı mübarizənin önündə gedən, yeni əlifba ideyasını böyük ictimai bir hərəkətə çevirən xalqımızın böyük mütəfəkkir oğlu, XIX əsr Azərbaycan elmi, mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixinə dahi şəxsiyyət kimi daxil olmuş, dilimizin varlığı və saflığı uğrunda mübariz M.F.Axundov oldu. O, ömrünün əsas hissəsini yeni əlifba ideyası uğrunda qətiyyətlə, ardıcıl mübarizəyə həsr etmiş, xalqımızın maarif və mədəniyyətinin təşəkkülü və inkişafına geniş yol açmışdı. Onun açmış olduğu bu yolla xələfləri M.Şahtaxtinski, C.Məmmədquluzadə, M.Sidqi, F.Köçərli, M.Mahmudbəyov, N.Nərimanov, A.Şaiq, Xəlil Səid Xocayev, F.Ağazadə, B.Çobanzadə, V.Xulufu və başqaları bu işıqlı ideyanın qızgın tərəfdarı olmuş bu ideyanın həyata keçirilməsi uğrunda böyük fədakarlıq göstərmişlər. 1918-ci ildə Azərbaycan ziyalıları latın əlifbasının qəbul olunması üçün təşəbbüs göstərsələr də buna nail ola bilməmişdilər. Məlumdur ki, bəzi mühafizəkarlar latın əlifbasının qəbul olunmasını istəmirdilər.

1921-ci ilin yanvarında Xalq Maarif Komissarlığı yanında Əlifba islahatı üzrə Komissiya təşkil edildi. 1922-ci ilin aprelinə qədər fəaliyyət göstərən Əlifba İslahatı üzrə Komissiya çox mühüm işlər gördü. Latın əlifbasına keçid ideyası getdikcə daha da reallaşırdı. 1922-ci ilin may ayında Yeni Türk Əlifba Komitəsi yaradıldı.

Bakıda yaradılmış Yeni Türk Əlifba Komitəsinin İrəvanda, Tiflisdə və Azərbaycanın başqa şəhərlərində də şöbələri yaranaraq fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. 1922-ci ildə yaranmış bu filial və şöbələr, dövrü olaraq Bakı Yeni Türk Əlifba Komitəsinə məlumat və hesabat verirdilər.

Azərbaycanda başlanan yeni əlifba hərəkəti getdikcə daha geniş vüsət alırdı. Buna səbəb Azərbaycanda qəbul olunmaqda olan yeni latın əlifbasının bütün Cənubi Qafqaz respublikalarında məcburi qəbul edilməsi haqqında Zaqafqaziya MİK Divani-Rəyasət Heyətinin 20 oktyabr 1923-cü il tarixli qərarı olmuşdur (2). Latın əlifbasına keçid prosesini sürətləndirmək üçün Tiflis və İrəvan YTƏK-in şöbələri daha təsirli tədbirlərə əl atırdılar.

1922-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda yeni əlifbaya keçmək haqqında geniş hərəkət başlanmışdı. İrəvanda da bu işin fəal tərəfdarları və bilavasitə icraçıları var idi. 1922-ci ilin dekabr ayında bir qrup İrəvan ziyalılarının təşəbbüsü ilə yeni əlifbaya keçmək üçün «Mərkəzi büro» yaradılsa da, qurumun fəaliyyəti bir o qədər nəzərə çarpmamışdır (12, s.24). Yalnız İrəvan Rabfakı nəzdindəki türk şöbəsinin müəllim və tələbələri tərəfindən yeni əlifba dərnəyi azca da olsa fəaliyyət göstərmişdi. Sonralar bu dərnək də tənəzzülə uğramış, İrəvanda yaranmış yeni əlifba hərəkəti fəaliyyətsizliyə düşər olmuşdu. Bunun da ən başlıca səbəblərindən biri vəsaitin olmaması, hazırlıqlı kadrların az olması və heç bir köməyin olmaması idi. 1924-cü ilin 28 aprelində Gümrüdə azərbaycanlı müəllimlərinin qurultayında azərbaycanlı ziyalılar tərəfindən İrəvan Yeni Əlifba Komitəsi (YTƏK) adı ilə yenidən təşkil olunmuşdur. 9 nəfər azərbaycanlı - Bala Əfəndiyev, Mehdi Kazımov, Miryusif Mirbabayev, Əşrəf Yusifzadə, Əziz İlyasov, Mir Hüseyn Mirbağirov, Ruqiyyə Mir Bağırova, Zərri Axundova, Səcidə Qayıbova və bir nəfər erməni – Karapet Manukyan komitəyə üzv seçilmişdilər. Səməd Qulubəyov, Mir Sadıq Mir Heydərzadə, Cəfər Əliyev isə komitə üzvlüyünə namizəd seçilmişdir (12, s.25). Komitənin iclasında Bala Əfəndiyev sədr, Əziz İlyasov isə katib qismində fəaliyyət göstərirlər. Bundan sonra İrəvan YTƏK-in fəaliyyətində ciddi şəkildə dönüş yaranır və bölgələrdə də yeni əlifba şöbələri yaradılmağa başlayır.

İrəvan bürosu üzrə Bala Əfəndiyev, katib Əziz İlyasov, Dilican bürosu üzrə Umud Süleymanov sədr, Abbas Əhmədov katib, Ağbaba üzrə Hacı Adurov sədr, Riza İsmayılov katib, Basarkeçər üzrə Teymur Muxtarov sədr, Mehdi Quliyev katib, Zəngəzur üzrə Yusif Abbasov sədr, Yaqub Əjdərov katib, Vedibasar bürosu üzrə Həsən Əmirov sədr, İsfəndiyar Babayev katib, Ücmüədzin üzrə Hüseyn Sadıqov sədr, Cəfər Əli Əkbərov katib təyin edilir. Yerlərdə fəaliyyət göstərən büroların sədr və katibləri İrəvan Yeni Türk Əlifba Komitəsinin işçiləri hesab olunur və hər biri çox cüzi miqdarda əmək haqqı alırdı. Bu bürolar İrəvan Yeni Əlifba Komitəsinin direktivlərini və göstərişlərini yerlərdə icra edirdilər. 1925-ci ildə Bakı Yeni Əlifba Komitəsinin köməyi və yardımı sayəsində İrəvan YTƏK öz işini lazımi səviyyədə qurmağa nail ola bilmişdi. İrəvan YTƏK bu müddət ərzində xeyli işlər görərək, təbliğat işləri aparır, yeni əlifbanın kütləviləşdirilməsi və Azərbaycan dilində nəşr olunan «Zəngi» qəzeti səhifələrində yeni əlifbanın əhəmiyyəti və s. məsələlər haqqında yazılar dərc etdirirdi. Onu da qeyd edək ki, 1926-cı ildə qəza büroları ləğv edilərək «Yeni Əlifba dostları» cəmiyyəti ilə əvəzlənir (12, s.27). Ümumiyyətlə, İrəvan YTƏMK-nin bütün maliyyə xərclərini Bakı YTƏMK ödəyirdi. Onlar İrəvan şəhərində türk kənd işçiləri üçün kurslar açmışdılar ki, onlardan da dərs dəyənlərin özü heç olmazsa, yazıb-oxumağı bilsin. Həmin ziyalılar tələb edirdi ki, yeni əlifbada kitablar lazımdır ki, yazıb-oxumaq asan olsun. Bununla belə, məktəb və maarif işlərini təşkil etmək çətin idi. İrəvan şəhərinin özünə gəlincə, burada cəmiyyəti bir kişilər və bir də qadınlar kursu açılmışdı. Bu çatışmazlıq EK(b) P MK yanında azsaylı xalqlar şöbəsinin işçiləri Bala Əfəndiyev, Mehdi Kazımov, Mustafa Hüseynov kimi qeyrətli ziyalaların gündəlik və ciddi səyi nəticəsində tədricən aradan qaldırılırdı. Onlar bəzi məsələləri və çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün Bakıya Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığına və Bakı Yeni Türk Əlifba Komitəsinə müraciət etdirdilər.

Onu da qeyd edim ki, hələ 1927-ci ildə edilmiş bu müraciətlərin çoxunda öz əksini tapmış problemlər Bakıda da öz həllini tapmamışdı. «Zəngi» qəzeti bu məsələyə müdaxilə edərək yazırdı: «Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı tədris ilinin əvvəlində İrəvana müəllimlərinə vəd etmişdisə də, vədini tamamilə yerinə yetirmədi. Məktəblərimizdə üsuli, istilahi və lisani-ləhcəvi xətalara rədd etmək üçün İrəvan orta məktəblərinə pedaqoji hazırlıqlı müəllimlər cəlb etmək barəsində Maarif Komissarlığının indidən ciddi təşəbbüsü gərəkdir» (8). Göründüyü kimi,

ciddi maneələrə və çətinliklərə baxmayaraq, qeyrətli Azərbaycan ziyalılarının səyi nəticəsində maarif inkişaf edirdi.

1925-ci ildən İrəvan Yeni Türk Əlifba Komitəsi Yeni Türk Əlifbası Ermənistan Komitəsi adlanır.

Bu böyük işlərin başlanğıcında isə, ümumiyyətlə, 15 yaşından 50 yaşına qədər insanların savadsızlığını ləğv etmək lazım gəlirdi. Amma İrəvan YTƏK-in maddi vəziyyəti yeni kursların açılmasına imkan vermirdi. Azərbaycan YTƏMK-nin və şəxsən Səməd Ağamalıoğlunun maddi dəstəyi və qayğısı sayəsində İrəvan ziyalılarının «savadsızlığı ləğv etmə» hərəkəti daha geniş vüsət almışdı.

«Zəngi» qəzeti belə kursların kənd rayonlarında da təşkil olunduğu haqda da məlumatlar dərc edildi. Getdikcə «yox olsun savadsızlıq» hərəkəti genişlənməkdə idi. İrəvan YTƏK ilk dəfə İrəvan şəhərində qadınlar və kişilər kursu təşkil etmişdi (7). Savadsızlığı ləğvetmə kurslarında oxuyanların sayı artdıqca, kursların sayını da artırmaq zərurəti yaranırdı. 1924-cü ildə İrəvanda daha bir qadınlar və bir kişilər kursu təşkil olunaraq fəaliyyət göstərmişdir. Artıq İrəvanda savadsızlığı ləğv etmək üçün dörd kurs fəaliyyət göstərirdi. Kurslarda isə dərslər artıq yeni əlifba ilə keçirilirdi.

Qadınlar kursunda Səcidə Qayıbova, Gümrü müəllimlər kursunda Mehdi Kazımov, İrəvan şəhər kurslarında Mirhüseyn Mirbağirov, Cəfər Əliyev, Məmməd Mirbağirov, Mir-Sadiq Mirheydərzadə, Mirzə Axundov, ikinci dərəcəli kurs müəllimlərinə isə Bala Əfəndiyev, Əziz İlyasov, Səcidə Qayıbova, Mirhüseyn Mirbağirov və başqaları dərs deyirdi.

1924-cü ilin may ayının 9-da Tiflis Yeni Türk Əlifba Komitəsi sədrinin müavini Əziz Şərif İrəvana gələrək yenidən təşkil olunmuş İrəvan YTƏK-in iclasında yeni əlifbaya keçidin mədəni, tarixi əhəmiyyəti və zəruriliyi barədə ətraflı məruzə etmiş və qurumun gələcək fəaliyyəti ilə bağlı iş planı təsdiq edilmişdir. Əziz Şərif İrəvanda olduğu 4 gün ərzində azərbaycanlılar yaşayan müxtəlif bölgələrdə geniş xalq kütlələri qarşısında yeni əlifbanın əhəmiyyəti haqqında çıxışlar etmiş, təbliğat işləri apararaq geniş xalq kütlələrinin bu prosesdə fəal iştirak etməsinə çalışmışdır. Ə.Şərif İrəvanda və eləcə də yerlərdə yeni əlifbaya keçid kampaniyasını daha da genişləndirmək üçün Bakı YTƏK-in sədri S.Ağamalıoğlu tərəfindən 1924-cü ilin may ayının 23-nə qədər ilkin köməklik üçün İrəvan YTƏK-ə 1000 manat pul göndərəcəyini bildirmişdir (4).

İrəvan YTƏK-in «Ermənistan» miqyasında yeni əlifbaya keçid prosesini sürətləndirməsinə əsas əngəl törədən amillərdən biri maddi imkansızlıq idi. Amma bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, İrəvan YTƏK və eləcə də azərbaycanlı ziyalılar yeni əlifbaya keçidin türk-tatar xalqları arasında böyük ictimai-siyasi, mədəni əhəmiyyət kəsb etdiyini aydın dərk edir, bu islahatın həyata keçirilməsi istiqamətində bütün mümkün vasitələrdən istifadə etməyə çalışırdılar.

1924-cü il sentyabr ayının 26-da İrəvan YTƏK-in təşəbbüsü ilə azərbaycanlı ziyalıların və yeni əlifba tərəfdarlarının iştirakı ilə birinci iclası çağırılmışdı. Bala Əfəndiyenin sədrliyi və Əziz İlyasovun katibliyi ilə keçirilən iclasın gündəliyində 3 məsələ öz əksini tapmışdı (11).

1. Komitənin hesabatı barəsində Bala Əfəndiyevin məruzəsi.
2. Yeni Türk Əlifbasının vəziyyəti barəsində Mehdi Kazımovun məruzəsi.
3. Komitənin yeni tərkibinin seçilməsi.

B.Əfəndiyev gündəlikdə duran məsələlərə başlamazdan qabaq İrəvan YTƏK-in birinci iclasının keçirilməsi münasibəti ilə Bakı və Tiflis YTƏK-ə təbrik göndərilməsini təklif edir. Təklif səsə qoyularaq yekdilliklə qəbul edilir. İrəvan YTƏK-in büro üzvü Mirhüseyn Mirbağirov təbrik məktubunu oxuduqdan sonra gündəlikdə duran məsələlərə baxılmışdır. İclasda Bala Əfəndiyev, Əziz İlyasov, Mehdi Kazımov, Mirhüseyn Mirbağirov, Əkbər Rizayev, Mir Sadiq Mirheydərzadə, Cəcidə Qayıbova, Marakulov və bir nəfər erməni Manukyan komitəyə üzv seçilmişdilər. Lala Qaziyeva və Cəfər Əliyev isə komitə üzvlüyünə namizəd seçilmişdilər. Səməd Ağamalıoğlu isə komitənin fəxri sədri seçilmişdi. Həmin iclasda komitə sədrinin, katibin və eləcə komitədə çalışanların aylıq məvacibləri aşağıdakı şəkildə müəyyənləşərək onlara əmək haqqı təyin edilmişdir. Sədr – 130 manat, katib – 100 manat, mühasib – 30 manat, çapçı – 20 manat, kuryer isə 15 manat (11).

1924-1925-ci tədris ilində İrəvan Yeni Türk Əlifba Komitəsi azərbaycanlı məktəblərində dərslərin yeni əlifba ilə keçirilməsi haqqında dekret imzalamışdı. 1925-26-cı tədris ilində «Ermənistanda» 115 I dərəcəli azərbaycanlı məktəblərində dərslər tamamilə yeni əlifba ilə keçirilməyə başlandı. 1927-ci ildə Ermənistanda savadsızlığı ləğvetmə kurslarının sayı 269, yeni əlifba ilə savadlananların sayı isə 17867 nəfər olmuşdur (7). Onlardan 436 nəfəri qadın idi (4). 1926-27-ci tədris ilində müəllimlər hazırlamaq üçün İrəvan YTƏK tərəfindən aylıq kurslar təşkil olunmuşdu ki, bu kurslarda da 50 nəfər müəllim yeni əlifba ilə dərs demək üçün hazırlanmışdı. Bu kursların təşkil edilməsində EK(b) P MK-nin nəzdində yaradılmış «Azsaylı xalqlar» şöbəsi və Yeni Türk Əlifba Komitəsinin İrəvan şöbəsinin çox böyük rolu olmuşdur. Onlar iqtisadi-siyasi çətinliklərə baxmayaraq, azərbaycanlılar yaşayan bütün bölgələrdə xeyli sayda məktəb və gecə kursları təşkil etmişdir.

Savadsızlığın aradan qaldırılması yeni əlifbanın öyrədilməsi üçün kursların açılmasına İrəvan YTƏK Bakı YTƏK ilə birlikdə 13380 manat vəsait ayıra bilmişdi. Həmin vəsait hesabına Ermənistanda yalnız 46 savad və 6 gecə kursu açılmışdı. Savadsızlığı ləğvetmə kurslarında isə dərslər «Savada doğru», «İkinci il», «Birinci il» kitablarından keçirilirdi. Bundan başqa savadsızlığı ləğvetmə kurslarına yeni əlifba ilə çap olunmuş broşürlər, plakatlar və 3 aylıq «Zəngi» qəzeti verilirdi. 3 ay İrəvanda və 4 ay isə bölgələrdə fəaliyyət göstərən bu kursların hər birində orta hesabla 20 nəfər savadsızlığını ləğv etmişdi. Belə ki, 1926-cı ildə İrəvanda açılan kurslarda 2345 nəfər latın əlifbasını öyrənmişdi.

İrəvan Yeni Əlifba Komitəsi 1928-ci ildə **Qarakilsədəki** I dərəcəli azərbaycanlı məktəbləri üçün kurslar da təşkil etmişdi ki, bu kurslarda da 60 nəfər müəllim hazırlanmışdı (7).

İrəvan YTƏK azərbaycanlı müəllimlərini kitab, dərslik və s. ləvazimatlarla təmin etmək üçün 1928-ci ildə Azərbaycandan 2500 manatlıq kitab və s. ləvazimatlar alıb azərbaycanlı məktəblərinə paylamışdır.

İrəvanda yaşayan azərbaycanlı ziyalıları aydın dərk edirdi ki, köhnə ərəb əlifbası ilə savad məsələsini həll etmək mümkün olmayacaq. Ona görə də Bakıda başlanan və bütün türk respublikalarını, Türkiyəni hərəkətə gətirən yeni əlifba ideyasını İrəvanda getdikcə qətiyyətlə tətbiq edirdilər. Lenin şərq-müsəlman xalqlarının yeni əlifbaya keçməsinə «Şərqdə böyük inqilab» adlandırmışdı. Bu fakt İrəvan ziyalılarını da cəsarətə gətirmişdi və onlar bu işi çox böyük müvəffəqiyyətlə həyata keçirirdilər.

Yeni əlifbaya keçmək üçün Bakıda qurultay çağırılmasına Zaqafqaziya, o cümlədən bütün sovet respublikaları hazırlaşdı. Bu işə İrəvanda EK(b) P MK nəzdində azsaylı xalqlar şöbəsinin müdiri, ÜTƏ İrəvan şöbəsinin rəhbəri Bala Əfəndiyev rəhbərlik edirdi. 1926-cı il fevral ayının 22-də Ermənistan Yeni Türk Əlifbası Mərkəzi Komitəsinin çağırdığı fəvqəladə konfransı açılır. Konfransda 163 nümayəndə iştirak etmiş. Konfransı Yeni Əlifba MK sədri Bala Əfəndiyev açmış, Səmədağa Ağamalı oğlu, Lunaçarski, Kalinin və başqaları konfransın fəxri sədri seçilmişlər. Konfrans belə bir şüarla işini yekunlaşdırmışdı: «Yaşasın türk-tatar zəhmətkeşlərini birləşdirəcək asand və ümumi ədəbiyyat təməlini quracaq yeni türk-tatar əlifbası əsas olacaq Türkoloji Qurultay» (3).

Sonra konfrans Bakıda 26 fevral 1926-cı ildə açılacaq Birinci Türkoloji qurultaya nümayəndələr seçir. Onların arasında Bala Əfəndiyev, Mustafa Hüseynov və Dilicandan olan Əziz İlyasov da var idi. «Zəngi» qəzeti həmin nömrəsində prof. H.Acaryanın da Bakıya qurultayda iştirak etməyə göndərildiyini bildirir. H.Acaryan və Bala Əfəndiyev qurultay nümayəndəsi kimi siyahıya alınmışdılar. Amma Mustafa Hüseynov və Əziz İlyasov isə qurultayın rəsmi nümayəndələri sırasına daxil edilməmişdir. Acaryan Qurultayda «Türk dilinin erməni dilinə təsiri» haqqında məruzə etmiş, erməni dilində 4000 türk sözü olduğunu göstərmişdir (13).

Bala Əfəndiyev isə Qurultayın 15-ci iclasında İrəvanda Azərbaycan məktəblərinin də yeni türk əlifbası əsasında ana dili tədrisinin bəzi məsələlərindən danışmış və bu haqda qurultayın qərar layihəsini hazırlayan komissiyanın tərkibinə daxil olmuşdu (2, 144-145).

«Zəngi» qəzeti 20 mart 1926-cı il tarixli sayında qurultayın yekunları, 7 səsə qarşı 101 səsle yeni əlifbanın qəbul edilməsi haqqında məlumat verir. Bala Əfəndiyev «Zəngi» qəzetini bütünlükdə yeni latın əlifbası ilə çap etmək üçün Bakıda olarkən S.Ağamalıoğlu və başqalarının

köməyilə 15 pud şrift və çap dəzgahı alaraq İrəvana gətirmişdir. 2 dekabr 1926-cı ildə İrəvanda Yeni Türk Əlifba Komitəsinin toplantısı keçirilmiş, toplantıda 28 nəfər nümayəndə iştirak etmişdir. Toplantını YTƏK-in İrəvan üzrə bölməsinin sədri Bala Əfəndiyev açaraq yeni türk əlifbasının türk-islam aləminin inkişafı üçün əhəmiyyətindən danışmışdır. Komitənin katibi Mustafa Hüseyinov, komitə üzvü Asiya Məsudi və Marakulov məruzə etmiş, yerli büroların çıxışları dinlənilmişdir (6). YTƏK-in İrəvan bölməsi fəaliyyətini zamanın vacib tələbləri səviyyəsində qurmuşdu.

Müəyyən obyektiv səbəblərə görə İrəvanda da qurultayın qərarı dərhal həyata keçirilmədi. Buna görə də bir sıra qəzet və jurnallar yenə də həm latın, həm də ərəb əlifbası ilə çap edilirdi. Elə «Zəngi» qəzetinin özü də iki əlifbada çap olunurdu. Türkoloji qurultaydan sonra Azərbaycan YTƏMK-si SSRİ MİK sərəncamına verilmiş və onun adı Ümumittifaq Yeni Türk Əlifba MK adlanmış və onun iki plenumu olmuşdu.

Daşkənddə çağırılan ikinci plenumdan qayıtmış Bala Əfəndiyev orada ÜİYTƏ MK üzvü seçilmişdi. Yeni əlifba ideyası getdikcə genişlənirdi. Bakıda keçirilən Türkoloji Qurultay Türkiyədə bu ideyanın bir hərəkətə çevrilməsinə səbəb oldu. Türkiyədə Atatürk kimi dahi bir şəxsin, xalqın savadlanması qayğısına qalması da bu əlifbanın orada qəbul edilməsinə yardımçı oldu. «Zəngi» qəzeti Türkiyədə bu işə Atatürkün bilavasitə rəhbərlik etməsi haqqında geniş xəbərlər dərc edirdi. Belə xəbərlərdən birində deyilirdi: «Bu günlərdə Mustafa Kamalın sədrliyi ilə jurnalist nümayəndələrin, ictimai işçilərin, mütəxəssislərin iştirakı ilə yeni əlifbanın qəbulu üçün seçilmiş komissiyanın məruzəsi eşidildi və qəbul olundu» (5).

Ondan bir həftə sonra Türkiyə Xalq partiyasının iclasında Mustafa Kamal çıxış edərək demişdi: «Köhnə ərəb əlifbası türk xalqının son dərəcə geri qalmasına ən böyük səbəb olmuşdur. Həmin ərəb hürufatının çətinliyi üzündən cəmaatın 80 faizi bisavad qalmaqdadır. Bu gün Türkiyədə yeni əlifbanı istəməyənlər yoxdur. Ancaq yeni əlifbanı nə qədər tez bir zamanda və nə cür həyata keçirilməsindən ötrü fikirlər arasında təfəvüt vardır. Məsələn, Yunis Nadi bəy yeni əlifbanı 10 ilə, başqaları 5 ilin içərisində həyata keçirilməsini arzu edirlər. Lakin hər nə olursa-olsun, 80 faizi savadsız olan türk xalqı latın hürufatının tez bir zamanda qəbul edilməsini bəkləməkdədir» (10).

«Zəngi» qəzeti qonşu Türkiyədə latın əlifbasına keçidin dövlət səviyyəsində müdafiə edildiyini yazmaqda İrəvanda bu işin sürətlənməsinə kömək etmiş olurdu. Məlumdur ki, bəzi azərbaycanlı mühafizəkarlar kimi, Ermənistan rəhbərliyi də azərbaycanlıların yeni latın əlifbasına keçməsinə istəmirdilər. Ermənilərin yeni əlifbaya qarşı gizli və xəbis mübarizəsinin arxasında isə başqa niyyətlər dururdu. Bunun da başlıca səbəblərindən biri yeni latın əlifbasının azərbaycanlıların tezliklə savadlana bilməsinə yol açması və xalqımızın öz böyük intellektual potensialını gerçəkləşdirməsinə imkan verməsi idi. Dünya türk xalqlarının eyni əlifbaya keçməsi onların dil nöqtəyi-nəzərindən yaxınlaşmaları, bu xalqlar arasında mədəni əlaqələrin genişlənməsi, mənəvi ünsiyyətin formalaşması üçün şərait yaradırdı. Ermənilər aydın dərk edirdilər ki, türk xalqlarının birliyi onların gələcəkdə ən çirkin ideyalarının həyata keçməsinə ən böyük maneəyə çevrilə bilər. Sonradan ifşa olunmuş A.Xancyan, A.Amatuni və Aşot Ohanesyan kimi qatı erməni şovinistləri, əlbəttə ki, yeni əlifbaya keçidin əleyhinə idilər.

Yeni əlifba ideyasının müəlliflərindən biri olan Səməd Ağamalıoğlu Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri kimi bu işə bütün Zaqafqaziya miqyasında kömək edirdi. O, dövlətin səlahiyyətli nümayəndəsi qismində müttəfiq respublikaların paytaxtlarına gedir və yeni əlifbaya keçidin təşkili ilə yaxından maraqlanırdı. Bu məqsədlə o, 1928-ci il sentyabr ayının 8-də İrəvana gəlmişdi. Məlumdur ki, o vaxtlar mədəni inqilab adı altında hər yerdə savad kursları, kitabxanalar, klublar açılır, burada latın əlifbası öyrədilirdi. Səməd Ağamalıoğlu da İrəvanda qadınlar klubuna getmiş və burada görülən işlərlə tanış olmuşdu. O, bu barədə demişdi: «İrəvanda qadınlar klubunu ziyarət etdim. Təəssüf ki, klubun çoxdan açılmasına baxmayaraq, qadınlar çadra ilə oturmuşdur. Mən xüsusi olaraq kənd şüralarında işləyən türk qadınlarının gələcəkdə açılacaq kurslarını gəzməyə gəlmişəm. Kursları bitirənlər mənim üzərimə gözəl təsir buraxdılar. Birinci növbədə kənd şura sədrlərinin savadsızlığını ləğv etməliyik» (7).

Bundan iki ay əvvəl «Zəngi» qəzeti S.Ağamalıoğlu'nun «Yeni əlifba ilə silahlanacağıq» adlı böyük bir məqaləsini dərc etmişdi. Məqalədə deyilirdi: «İyul ayının 22-də yeni əlifbanın 6 illiyi tamam olur. Hazırda Azərbaycanda yeni əlifba ilə savadlı olanların sayı 200 000 nəfərə çatır. Bu, yaşlı əhəlinin 13 faizini təşkil edir. Halbuki, 100 illərlə ərəb əlifbası ilə savadlı olanların sayı 1 faizdən yuxarı qalxmamışdır» (1). Bütün bunlara baxmayaraq, İrəvan şəhərinin daşnak rəhbərliyi hər vasitə ilə bütün bölgələrdə Azərbaycan türklərinin savadlanmasına mane olurdu.

1928-ci ildə Bala Əfəndiyevin Bakıya dəvət edilməsi ilə əlaqədar olaraq azsaylı xalqlar şöbəsinin fəaliyyəti xeyli dərəcədə zəifləmişdi. Bir müddət sonra bu şöbə rəsmi surətdə bağlanmışdı. Bu, İrəvanın dövlət orqanlarında azərbaycanlıların savadlanması istiqamətində və eləcə də digər sahələrdə görülən işlərə əngəllər törətməyə fürsət verdi. «Zəngi» qəzeti 28 iyul 1928-ci ildə Azərbaycan MİK və XKS qərarını çap etmişdi.

«1. Bütün Azərbaycan ictimai təşkilatları 1929-cu il yanvarın 1-dən bütün işləri yeni türk əlifbasına keçirməlidir.

2. Yeni türk əlifbasında savadsız qalanları işdən çıxarmalı».

6 bənddən ibarət bu qərar qəbul edildikdən sonra da Azərbaycanda və başqa respublikalarda latın əlifbasına keçmək mümkün olmadı. «Zəngi» qəzeti bu yolda öz mübarizəsində davam edirdi. O, Azərbaycan MİK və XKS qərarını çap etməklə, İrəvanın aidiyyəti olan təşkilatlarına müəyyən mesaj göndərmiş olurdu. Amma onun bu çıxışına əhəmiyyət vermirdilər. Buna görə də qəzet yazırdı: «Azərbaycan MİK və XKS 22.08.1928-ci ildə 1929-cu ilin yanvar ayının 1-dən etibarən hər yanda yeni əlifbaya keçmək haqqında qərar qəbul etmişdi. Təəssüflər olsun ki, Ermənistan Maarif Komissarlığı və YTƏK heç bir hazırlıq görməmişdir» (9).

Belə ki, yeni əlifbaya keçid yolunda meydana çıxan obyektiv və subyektiv çətinliklər mətbuata və azərbaycanlı ziyalılara yeni əlifbanın inkişafı üçün əlindən gələni etməyə mane olmadı. «Zəngi» qəzeti belə kəskin çıxışdan sonra 1928-ci il dekabrın 10-dan başlayaraq öz nömrələrində Birinci Türkoloji qurultayda qəbul edilmiş yeni türk əlifbasını ərəb əlifbası ilə müqayisəli şəkildə cədvəl kimi verirdi. Belə cədvəllər qəzetin 78, 79, 80, 81-ci saylarında verilmişdi. Bu, əlbəttə, həm savad kurslarında oxuyanların, həm də orada dərs deyənlərin işini asanlaşdırırdı. Amma bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycanın özündə də heç Azərbaycan MİK və XKS-in də yeni əlifbanı qəbul etmək və 1929-cu il yanvarın 1-dən tamamilə yeni əlifbaya keçmək qərarı həyata keçirilməmişdi. Buna Moskvadan mane olurdular (2, 9).

Ancaq yeni əlifba məsələsi artıq bir-iki respublika səviyyəsindən çıxaraq Ümumittifaq xarakteri almışdı. Bundan əlavə, YTƏ MK Türkoloji Qurultayından sonra SSRİ MİK-in sərəncamına keçmişdi. Buna görə də SSRİ MİK və SSRİ XKS 1929-cu il avqustun 7-də yeni əlifbanın qəbulu haqqında xüsusi qərar qəbul etdilər. Qərarda deyilirdi: «SSRİ-nin bütün dövlət idarələrinə və ümumittifaq əhəmiyyətli müəssisələrinə tapşırılsın ki, türk-tatar dillərində olan bütün yazılı və çap işlərində, xüsusilə SSRİ hökumətinin qanunlarının nəşrində yeni latın əlifbasından istifadə etsinlər» (13).

Bu qərarı İrəvanda da sevinclə qarşıladılar. İrəvan Yeni Türk Əlifbası Mərkəzi Komitəsi bu münasibətlə üstündə S.Ağamalıoğlu'nun şəkli olan bir kitabça də nəşr etmişdi (12). Burada Ermənistan Yeni Türk Əlifbası Mərkəzi Komitəsinin sabiq sədri Bala Əfəndiyevin «Latın qrafikalı əlifbanın əhəmiyyəti və qəbulu», komitənin müvəqqəti sədri Əhməd Əhmədovun, komitənin üzvləri Əkbər Rizayevin, Əli Qədimovun, Mehdi Kazımovun, Miryusif Mirbabayevin və başqalarının məqalələri çap olunmuşdu.

İrəvan Yeni Türk Əlifba Komitəsinin fəaliyyətini iki dövrə bölmək olar. 1. Komitənin İrəvanda yaradılması və birinci ümum Ermənistan qurultayına qədərki dövr (1924-1926); 2. Bakıda keçirilmiş birinci türkoloji qurultaydan sonrakı dövr (1926-1928). Qeyd etmək lazımdır ki, əlifba məsələsi təkcə İrəvanda və ya Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların məsələsi deyildi. Bu, SSRİ-də yaşayan bütün türk xalqlarının problemi idi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ağamalıoğlu. Yeni Əlifba ilə silahlanacağıq. «Zəngi» qəzeti, 25 iyul 1928, № 47

2. A.Babayev. Türksoyun birlik səsi. Bakı, "Təhsil" nəşriyyatı, 2006
3. Ermənistan Yeni Türk Əlifba təşkilatlarının fəvqəladə konfransı. "Zəngi" qəzeti, 24 fevral 1926, № 11
4. Q.Fərhadov Aramsız gözetləyirlər. "Zəngi" qəzeti, 16 aprel 1926, № 17
5. Xəbər. Türkiyədə yeni əlifba. "Zəngi" qəzeti, 6 sentyabr 1928, № 57
6. İrəvan Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin plenumu. "Zəngi" qəzeti, 4 dekabr 1926, № 41
7. K.Ş. Savadsızlığın ləğvi. "Zəngi" qəzeti, 19 oktyabr 1928, № 68
8. Maarif cəbhəsində. "Zəngi" qəzeti, 31 mart 1928, № 117
9. Nəriman Fəxri. Yeni Türk Əlifbasına keçmək üçün biz də hazırlaşalım. "Zəngi" qəzeti, 31 oktyabr 1928, № 71
10. Yeni Əlifbanın Türkiyədə həyata keçməsi. "Zəngi" qəzeti, 13 sentyabr 1928, № 59
11. Yeni Türk Əlifbası. "Zəngi" qəzeti, 12 yanvar 1926, № 5
12. Yeni Türk Əlifbasının hökumətləşdirilməsi münasibəti ilə. İrəvan 1929.
13. Первый Всесоюзный Тюркологический съезд. Баку, 1926, 423 стр.

A NEW ALPHABET REFORM IN EREVAN 1922-1929-TN YEARS

SUMMARY

The article deals with the activity of the Erevan Central Committee of New Turkic Alphabet. the problem of using and applying of new Alphabet and great success of Bala Efendiyev, chairman of the Committee of New Turkic Alphabet and members of the Committee in using this alphabet are given in the article.

Key words: Irevan, new, Turkic, alphabet, committee, Zanqi

НОВАЯ РЕФОРМА АЛФАВИТА В ЕРЕВАНЕ 1922-1929 ГОДАХ

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена деятельности центрального комитета нового тюркского иреванского алфавита. В статье раскрывается проблема в области пропаганды и применения нового алфавита, а также говорится об особых заслугах председателя Нового Тюркского Иреванского Комитета Бала Эфендиева и членов комитета в применении этого алфавита.

Ключевые слова: Иреван, нового, тюрк, алфавит, комитет, Занги